

Сейдахмет ӘБДІРӘСІЛҰЛЫ

**ӨМІР
БЕЛЕСТЕРІ**

Сейдахмет ӘБДРӘСІЛҰЛЫ

ӨМІР БЕЛЕСТЕРІ

ББК 84 Қаз 7
Ә 80

Әбдірасілұлы С.
Ә 80 Өмір белестері — Алматы: “Үш Қиян”, 2008. 184-б.

ISBN 9965-738-54-8

Аға ұрпақ күрделі кезеңде өмір сүрді. Олар қиын уақытқа байланысты талай ауыртпалықтарды бастарынан өткерді. Сонда да жасымай, халық, қоғам алдында адалдықтарынан бір сәт те айныған емес. Кітап авторы басынан кешкен оқиғаларды саралай отырып, қарапайым тілмен нанымды баяндайды. Негізінен балаларына үлгі етіп, ғибарат алуды ұсынып отырады. Қандай қиын уақытта да адам Адам болып қалу керек деген ой айтады. Аумалы, төкпелі заманда да әппақ арына дақ түсірмей адамгершілік пен кісілікті бәрінен жоғары қоя білген қарияның бастан кешкен оқиғалары мен түйген ойлары тек өз кіндігінен тараған ұрпақтарының ғана емес, басқалардың да тәлім алуларына тұрарлық. Автор өзінің көргендері мен естігендерін ғана сөз етеді. Оқырманын жалықтырмай, жетелеп отырады.

ББК 84 Қаз 7-5

ISBN 9965-738-54-8

©ӘБДІРАСІЛҰЛЫ С., 2008

СӨЗ БАСЫ ОРНЫНА

Бүгін-2003 жылдың 13 ақпаны күні.

Көптен ойда жүрген, бірақ бір сәті келмей жүрген шаруаны бастап қолыма қалам алдым. «Пысымылла деп бастайын сөздің басын»-деп баяғының адамдары айтқандай-іске сәт, Аллаһ қуат берсін!-деп кірістім.

Бұл шаруа менің өзіме, балаларыма, немерелеріме ғана қажет болар деп ойлаймын. Өйткені, мен, міне, 80 (сексен) жасқа толғалы отырмын. Осы сексен жылдың ішінде өмірде не көрдік, не түйдік, соны балаларыма жазып қалдырсам деген ой мазалай береді.

Енді қанша жасарымды бір Аллаһ ғана біледі. Егер жазамын дегенімді үлгеріп, бітіріп кетсем, онда Аллаһтың менің тілеуімді қабыл еткені.

Мен жазушы немесе журналшы емеспін. Сондықтан бұл жазайын дегенім «көркем» шығарма емес, жай ғана өмірімнің еске түскен сәттері ғана.

Біздер бастан талай қиын кездерді өткізген жандармыз. Соның ішінде-ашаршылық, соғыс, соғыстың зардабын жою секілді тауқыметтер бар. Қолынан келген адамға сол кезеңдердің әр күні бір-бір құнды хикаяның желісі болар еді.

Арманым-менің немере-шөберелерімнен де қалам тартар біреу шығып, менің осы жазғандарымды желі етіп, іске асырса екен. «Аллаһ соған жәрдем етсін!»-деп тілеймін.

I. БАЛАЛЫҚ ШАҚТАРЫМ немесе КЕРМЕК ӨМІРДЕ АШЫ САБАҚ

Мен-Әбдірәсылұлы Сейдахмет, 1923 –ші доңыз жылының тары орағы кезінде дүниеге келіппін. Туған жерім-«Қаракөл» мен «Батырбек» жайлауларының бірі секілді. Өйткені мен туған «Шағыр Балғалы» руының ата қонысы сол жерлер болған екен.

Іле өзенінің оң жағасына қатар орналасқан бұл кең жазықтар «жайлау» десе шын мағынасындағы жайлау еді. Әрі кең, әрі шөбі шүйгін, көбісі бидайық болып келеді (қазір осы екі саз да бұрынғы кендігін жойып, тоғайға айналып барады).

Менің туған ауылымды көбіне ел «Қаракөл Шағыр» деп атайтын. Бірақ, меніңше ол ат аз ғана ауылдың аты болуы мүмкін. Өйткені, «Қаракөлден» жоғары «Батырбек», одан жоғары «Бояулы», одан жоғары «Бақанас» аталатын кең жайлау саздарында «Шағыр» аталатын «Балғалы» ата-балалары қоныстанған, қазір де солардың жері саналады.

Мен, біздің шаңырақтағы ұлдың кенжесі болуым керек. Өйткені, өзім ес білгелі басқа ұл жөнінде естіген емеспін.

Шешем-Өрік Киікбайқызы он құрсақ (5 ұл, 5 қыз) көрген екен. Мен туғанша үш қызын ұзатыпты да, төрт ұлын жерлепті. Әсіресе, Қожахмет, Молдахмет деген ұлдарын әңгіме етіп, олардың зеректігін, адамгершілігінің жоғары болғандығын айта беретін-ді.

Бұл екі ұлы-бірі 13, бірі-12 жасқа жеткенде, бір жетінің ішінде қайтыс болған екен. «Қожахметім Көжекпен жасты еді»-деп күрсініп отыратын. Сонда Қожахмет 1904 жылы туған, 1917 жылы қайтыс болған да, Молдахметі одан бір жас кіші, яғни 1905 жылы туған болып келеді.

Ұзатылған үлкен қызы Ақсұлу (ең тұңғышы, 1898 жылы туған), барған жері Батырбек жайлауына қарсы Іленің сол жағындағы «Базарбике» деген жерді қыстап отыратын «Сәруйсіннің Жебеген-Күшікбай» деген аталары. Күйеуі Тәстембек дегеннің баласы Ақылбек. Онда қазір бары-Ақылбеков Мешітхан-менің жалғыз туған жиенім.

Ақылбек кең жауырынды, қарулы адам. Ол кісінің біздің үйдің түйесімен қалаға тұз (ас тұзы) тартқанын көрдім. Сонда шөгіп жатқан түйенің үстіне «Алты қарыс ала қап» дейтін ыдыстағы тұзды қаусыра құшақтап көтеріп, апарып арта салушы еді.

Ал, Ақылбектің әкесі Тәстембек те жүректі адам болған секілді. Ол кісінің бір әңгімесін ел былай деп айтатын: «1928 жыл. Байларды кәмпескелеп, елдің малын жаппай «етке» айдаған кезеңде, сондай бір мал айдаушылар Тәстембек ауылының үстімен өтіпті-мыс. Сол кезде Тәстембек (малдан айрылған кездері болуы керек) көп қойдың ішіндегі ең ірі қойды жасырын ұстап алып, қалың шеңгел ішінде сойып жатыпты. Белгілі малдың жоғын байқаған ат үстіндегі айдаушы іздеп жүріп, малды сойып жатқан адамның үстінен түседі. Сонда Тәстембек іздеушіге қасқайып қарап тұрып, қойдың құйрығынан бір білемін кесіп алып, ауызға салып, шикідей жұтып жіберіпті. Оны көріп тұрған қуғыншы «Астапыр Алла! Мынау адам ба, пері ме?!»-деп, айқайлай, кері шаба жөнеліп, қайтып оралмапты. Тәстембек те

төртбақ, жауырынды, беті түлеп жүретін сары кісі еді, сол түріне орай Тәстембектің әкесі «Қарымсақ», оның әкесі «Сарымсақ» еді дейді білетіндер. Осы сөздердің астарында сескену де жатқан сияқты.

Екінші ұзатылған қызының есімі-Әдіген. Оның барған жері, менің жобалауымша, Шағыр Жанқораз атадан тараған Айтуғанның Дүйсенінің баласы Мұрынбай болуы керек. Өйткені, жездемнің аты да Мұрынбай еді. Ол ашаршылықта (1931 ж) ауру болған Әдіген әпкемді шөп жаппада отырған шешем екеуімізге әкеп тастап, жалғыз ұл баласын арқалап кеткен еді. Содан осы кезге дейін хабарсыз.

Үшінші қызы-Бейсетай (жайшылықта ел «Пыстахан» деуші еді). Оның барған жері Жарболдың Мұхаммедшесінің ұлы Бөрібай (Шағыр Балғалының бір атасы). Бұл үш апамызға да тиісті жерінде ораламын.

Әкемнің екінші әйелі, арғынның қызы болатын. Аты Ырысжан. Ол төрт қыз туды. Бәрі де ашаршылықта, Бәйсеркеде (СНК) қайтыс болды. Сөйтіп, бір үйлі жаннан ашаршылықтан шешем-Өрік екеуіміз ғана аман қалдық.

Балалары Қожахмет, Молдахметтер қайтыс болғаннан кейін шешем көп ойлап, жылай беретін болса керек. Сондай бір кезіне тап келген Кененбай деген ағасы шешеме: «Қарағым, көп жылағанмен орнына келмейді, тауба етсенші. Әлі жассың, құдай жарылқайын десе, әлі де бір ұлын берер»-деген екен. Сонда қасында отырған әкем: «Әй! Қойсаңшы енді, мына Кененбай ағаң аппақ сақалымен өтірік айтпайды, тағы да нәресте береді деп отыр ғой, өтірік айтып бұл кісіге не көрініпті?!»-деген екен (кейін білетіндердің айтқанынан естігенім ғой). Сол Кененбай ағамыздың айтқанын Аллаһ қабыл алды ма, әйтеуір көп жылдардан кейін дүниеге мен келіппін.

Ес білгелі, Өрік шешемнен кейін маған тете әпкем Бейсетай жақын болды. Ол менен тура бір мүшел үлкен болатын. Соған қарағанда Кененбай ағамыздың сөзінен кейін біраз жылдар өткізіп барып, дүниеге мен келген болуым керек. Оған тағы бір дәлел: сол Құдайдан ұл сұрап жүрген кездерінің бірінде Шағыр ауылына сіңіп кеткен Оразбай (Тышқанбаев болуы керек) деген (Өгіз Балғалы) бірде менің әкем Әбдірәсіл екеуі жол үстінде кездесіп, бала жөнінде әңгіме қозғапты. Соған дейін Оразбайда да бала болмағанға ұқсайды. Әңгімелесе келе екеуі: «Құдай қосқан құда болайық, қайсымызға ұл, қайсымызға қыз берсе де осы сертімізден айнымайық» деп, төс қағыстырып құда болысады. Оны әкем шешеме айтып келеді. Келесі жылы (1921 ж) Оразбайдың әйелі-Қатша босанып қыз табады. Атын Қанапия қояды. Дархан пейіл-ай десейші! Менің әкем: «Енді менің әйелім ұл тууы керек» деп Оразбайға қалың малын беріп те қояды. Содан екі жыл өткенде, 1923 ж. (Доңыз жылы) мен туыппын. Ол кезде елге Советтік тәртіп жете қоймаған кез. Сонымен, әкеміз мен туғанда ағайын-туыстарын жинап, ағ шаптыртып, той жасапты. Сөйтіп, құдалық бұрынғыдан да бекіп, нығая түсіпті. Мұнын бәрін шешем де, Көжек ағамыз да айтып отырушы еді. Ол кезде әкем дәулеті өзіне жетерлік ас тұзы бар адамдар қатарында болса керек. Өзі саудагерлікке жақын адам болған соң жұртына әжептеуір қадірлі, сыйлы адам болған дейді айтушылар.

Екінші, шешемізден туған төрт қыздың бәрі де менен үлкен еді. Соған

карағанда, мені бағып-қағуға олардың да еңбегі сіңгенге ұқсайды (жандары пейіште шалқысын!). Олар ашаршылықта түгел, шешеміз екеуіміздің жанымызда қайтыс болды, қолдан жерлегенімізді жоғарыда айттым.

Алғашқы есімде қалғаны -2,5-3 жасар шамасында болуым керек, сол көзіме кебек (тарының қауызы) түсіп, азап көргенім бар. Ақыры, көз ашылмай, ақ баса бастағанда шешем бірнеше әйелдерді ертіп, Іле өзені түсе қоймаған мезгілде, Іленің сол жағында «Базарбике» қыстағында отырған Жебеген-Күшікбай ауылындағы бір әйелге апарды. Сонда, қол-аяғымды басып, басымды ұстап отырып, «шыңғыртып» көзіме тіл салып, орамалмен «тырналап», әйтеуір, бір кезде «алынды» дегендерін ғана естідім. Шешем менің азабымды көруге шыдамай далада жылап жүріпті. Бір кезде келіп, құшағына алып, өксігін әрең басты»-деп, сол оқиғаның куәсі болған ауылдағы жеңгелеріміз айтып отыратын.

Ол кезде, «Наурыз» мерекесінде –«Наурыз айтын» Мерекені өткізудің өзі бір ұмытылмас көрініс еді. Әлі күнге менің есімде қалғаны: Наурыз айты кезінде ел түгелдей жайлауға-«Қаракөл», «Батырбек» саздарына қоныстанатын. Кең жайлаудағы ауылдар алыстан ақ шағаладай болып көрініп тұрады.

Айттаушылар, әсіресе жастар, барын киініп, қызыл-жасыл гүлге ұқсап, топ-топ болып, ауылдан ауылға шұбырып «айттайтын». Біз, балалар солармен араласып, шуылдасып, еріп жүреміз. Қазір ол көрініс тек «елес» болып қалды. Жазушы Илияс Есенберлиннің «Көшпенділерінен» ғана оқуға болады. Менің оны суреттеп жазуға шамам жете қоймас. Сондықтан кешіріндер!

Кеңес заманы 1917 жылдан басталғандығы белгілі. Біздің елде (Балқаш өңірінде) 1927-29 ж дейін оның «дүмпуі» аса сезіле қойған жоқ. Өйткені, Балқаш өңірі күре жолдардан бұрыс, бұрындары «Қамау» деп аталатын. Екіншіден –азамат соғысы аса шарпый қоймады.

Солай бола тұра, ауылдарда 1926-27 ж жаңаша мектептер ашылып, бала оқытыла бастады. Мұғалімдердің өзі де тек қаріп танитындар еді. Шамасы оларды бір қысқа курсында дайындап, ауыл-ауылға жіберген болса керек.

Менің есімде қалғаны: Мектеп үйіне ауылдың шуы естілмейтін, мектеп дегеніміз оңаша жерге тігілген киіз үй еді. Жас мөлшеріне қарамай, келген балаларды оқыта беретін.

Осы мектепке мені де берді. Қай жылы, қанша жаста екенімді білмеймін. Мектепке әр ауылдың балалары танаға, тайға өгізге мініп келетін. Біздің алғашқы мұғаліміміз, жаңылмасам, Бәсімбеков Әбдіхайым деген өз ауылымыздың жігіті.

Бір күні, «кінәлі» болып қалсам керек, үш-төрт баламен бірге мені де «жазалап», күнге қаратып, екі қолды көтертіп қойғаны есімде, сол-«қарсы» деп аталып кеткен жазаның салдарынан күн өтіп, ауырдым. Оны білген ауылдың үлкендері Бәйбек, Жадыра деген кісілер, мұғалімнің немере ағасы Қасабек: «Біреудің жалғызын өлтіріп, жалаға қалғыларың келіп жүр ме, иттің баласы»-деп, мұғалімді сабап, есін шығарған еді. Сол оқиғадан кейін мектепке бармадым. Кейінірек ашаршылық басталып, бала оқыту жайына қалды. Ел азып, азық іздеп, әбігерге түсті. Тамақ табу үшін жан таласты. Жан-жаққа көше бастады. Біз де «Төске» көшіп кеттік.

Оған дейін ауданда болған Ақкөл көтерілісінің куәгері болдым. Ол былай болған еді:

Шамамен, 1930 ж. күзінде аудан орталығы-Ақкөлде көтеріліс болды. Оның негізгі себебі: (кейін, 1950 ж басында Ақкөлде сол жылдары тұрған Жайсаңбек қарияның айтуы бойынша) 1928 ж байларды кәмпескелеу (тәркілеу) жүргізілгенде, асыра сілтеуге жол беріліп, елден малды түгел тартып алған. Тек малмен ғана күн көріп отырған ел 1929 жылдары алды аштыққа ұшыраған. Ал, «елге берілсін» деп көмекке келген астықты белсенділер қамбаларға салып, тұқымға керек деген сылтаумен елге бермей ұстаған. Осыған күйінген ел сол астықты тартып алып, үлеске салмақшы болғанға ұқсайды. Екіншіден-оны бала біздер де естіп жүрдік,- Совет үкіметіне реніш білдірушілер арасында «Бізден басқа жерде Кеңестер түгел жойылыпты, Патша қайтадан таққа отырыпты. Бұрыста болғандықтан бізге патша пәрмені әлі жетпей жатыр. Өзіміздің күшімізбен кеңес өкіметін жойып, бостандық алуымыз керек» деген өсек тараған. Көбісі соған иланған, Ақкөлді «басып» алуға аттанған. Көтеріліс басталған кезде аудандық мекемелердің біраз басшылары да Ақкөлден сыртқа қашқан екен. Көтерілісшілер жеңілген соң жаппай ұстау басталды. Міне, сол кезде, қыстақта (жер тамда) отырған біздің үйден Ақкөлден қашқан екі атты (мекеме басшылары) болып, тамақтанып кеткен еді (аттарын білуші едім, қазір еске түсетін емес).

Сол жылы, қыстың аяғы кезі болуы керек, үйге (жерттамға) өзіміздің ауылдың атақты азаматы Қойшы келіп, біраз азық алып кетті. Сонда оның айтқаны: «Мені де көтеріліске қатысы бар» деп ұстамақ болған екен, бір жанашыр адамдар хабарлады. Олар (НКВД адамдары) келгенше қашып кетіп, қырда жасырынып жүрмін. Бір бай адамның жасырған дүниесін тауып алдым. Соны тиеп, аудан басшыларына апарып беріп, менің көтеріліске қатысым жоқ екенін айтып, кешірім сұрағым бар. Бір өгіз жіберіңдер деп, Жадыра-Бәйбекке хабар жібердім. Соны күтіп жатырмын»-дегені есімде қалды.

Жалпы, Қойшының руы-Күшік. Тілеп-Төлек деген туыстарына өкпелеп, қайын жұрты-«Әуеатқан-Шағырда» (біздің елде) өскен екен.

Бір өлеңінде Қойшы:

«Өлең ғып қашқын қызды қылдым дастан,

Қан сорғыш Тілеп-Төлек әуел бастан.

Зәрінен екеуінің қашып кетіп,

Өсіппін Балғалыда бала жастан» -дейді.

Қойшының алғаны Жадыра-Бәйбектердің (Бәйтәжі балаларының) қарындастары еді. Өзі-ақын, өзі-мерген. Алматының орыстарына шошқа атып, дайындап, қоятын көрінеді. Әбдіманаптың мына бір өлеңі соның дәлелі іспеттес:

«Күреңбай, Қойшыменен Қайырдінсің, (кәпірсін дегені)

Орысқа шошқа сатып, байып жүрсін.

Мені сен тексеруші Құдай болсан,

Қаңғырып ел ішінде неғып жүрсін?»-деген екен.

Әбдіманап пен Қойшы қатарлас және екеуі де өлең жазады. Сондықтан андасанда өлеңмен қағысуды ермек ететін болса керек. Сол жылдың (1930 ж шамасы

ма деймін) көктемінде Қойшы өгізге әлгі жүгін артып, біздің ауылдын үстімен өткені есімде. Сол барған бетте НКВД Қойшыны қамауға алып, жазда бірқатар адамдармен бірге қалаға айдады. Ол хабар ауылға да жетті. Қойшыны көріп қаламыз деген ауыл адамдары «Белгінің» төбесінің астына, Бояулының сазына жиналды. Онда мен де бардым. 20-30 шақты айдалғандарды өгізге мінгестіріп алған екен. Оларды Бояулының сазының Белгінің төбесіне жақын жерде кемерлеп өтетін өзекшенің арғы жағына (аралға) өткізіп орналастырды. Қойшыны жеке атқа мінгізіп, көлігін бір айдаушы жетелеп келді. Шамасы (кейіннен елдің айтуына қарағанда) Қойшы өгізге мінуге көнбегендіктен солай болған секілді.

Бұл менің Қойшыны төртінші рет-соңғы көруім еді. Бірінші рет Қойшыны өз үйінде, жаздың күні көрдім. Онда Қойшының үйі «Белгінің» астында, қазір «Қойшының көлі» (немесе «Бешейдің көлі») деп аталатын (совхоз кезінде ол жерде «орманшы үй», совхоздың қой қыратын мекені болған) жерде.

Жейде-дамбалшаң киінген, жаңадан буырлана бастаған сақал-мұрты бар адам екен. Домбыра тартады, өлең жазады, өзі кедей. Жаз сауыны, қыс соғымы-қайын жұртынан, алған сауындық малы қайтпайды, жаз бойы қонағына жұмсайды екен. Қойшының екі ұлы болды.

Үлкені-Уәлқасым, кішісі-Пәшембай. Уәлқасым әкесіне тартқан, ақын, домбырашы, өз бетінше оқып, заманға бейімделген жігіт еді. Пәшембай тік мінезділігі болмаса, өнерге, ойға жоқ. Әкесінің зорлығымен үйренген өнері-мергендік қана (Алла жазса бұлар жөнінде бөлек тоқталармын).

Екінші, үшінші көруім, жоғарыда айтқандай, қашып жүрген кезі. Мұнда ол кісі маған түсі суық, көзі өткір, қалың қаба сақалды, қалың қасты, қысқасы батыр тұлғалы болып көрінді.

Төртінші кездесуімде, алыстан көрдім, бұрынғыдай «айбынды» емес, бірақ, өзін еркін, көңілді, ашық ұстайтын адам болып есте қалды. Басқа тұтқындар жабырқаулы, тұйық, айдаушылардың ығынан шыға алмай отырса, Қойшы еркін, айқайлап, елмен сөйлесіп жүреді. Сол жолы Қойшы «Үш аралдан» қашып кетіпті деген хабар тараған.

Кейін, елуінші жылдардың басында, тұтыну қоғамында экспедитор болып істеген Қасымбайұлы Молдағұл қарияның айтуы бойынша, Қойшы «Үш аралдан» қашқанда (кешкісін) киімін меске салып, ұзын жіпке байлап Іленің суына (өзеннің ортасына қарай) ағызып жіберіп, өзі жардынастымен жүріп отырыпты. Айдаушылар су бетіндегі ай жарығымен көрінген қарайғанды ата-ата, «өлген шығар» деп тынады. Қойшы сол қашқаннан ел шетіне ілігіп, тағы қолға түседі. Онда құтылу үшін НКВД адамдары бір күні түнде алып шығып, Бақанастың сазына апарып, атып, сол жерге көмдіріп тастайды. Түрмеде отырған Қасымбаев Молдағұлмен бірге үш жол ашуға (ол кезде саз қалың жас тоғай екен) шыбық қыйдырады. Сол жұмыс кезінде шыбық қиюшылар жаңа қазылған жерге (топыраққа) кездесіп, «бұл қалай?»-деп сұрағанда, милиционерлер: «Бұл жерге Қойшының денесі көмілген» депті. Бұл 1932 ж шамасы болуы керек.

Әкем, елдің айтуы бойынша, өзі жемесе де, қауын-дарбыз, басқа да көк өніс өсіруге, бакша егуге құмар еді дейді.

Көтерілістен кейін аудан орталығын Бақанасқа көшірген жылы (1930 ж) күзде әкем мені ертіп, Бақанаста отырған танитын атқа мінерлерге, атқа тенлеп әкеп, қауын-дарбыз үлестіргені есімде қалыпты. Бақанастың ішкі сазы түгел ақ шағала қазақ үйлер, әр жерде қызыл матаға жазылған «лозунгілер», ал саздың дөнінде өгізбен балшық айдап, кірпіш құйып, жаңадан үйлер тұрғыза бастапты. Сол үйлерден менің есімде қалғаны: НКВД-ның кеңсесінің құрылысы (қазіргі салық инспекциясының орны мен аумағында) әкем ел аралап тұратын адам болғандықтан, қауіптің боларын сезген болуы керек, 1931 жылдың көктемінде, қар кете бастағаннан бастап, үлкен қызының күйеуі Ақылбекті ие етіп, үй ішін «Төске» көшіртті. Екі түйемен көштік. Жол жөнекей қонар жерге алдын ала барып, Теріскейде ерімей жатқан қарды көміп, келесі жерге жететін суды дайындап алып отырады. Бір күні Ақылбек бір түйемен алдағы қонысты белгілеуге кеткенде бір адам келген еді. Шешем бірдемелерді айтып жатқан, ол адам кеткен соң шешем бізге, «жаппадан ешқайда кетпендер»-деп, өзі бір жаққа кетті. Содан кеш оралды. Кештете үйге Ақылбек те келді. Сондағы шешемнің айтқанынан түсінгенім: Ауыл белсендісі (Қожалақ деп айтады кейін) екі түйені үкіметке алу керек деп қуғыншы жіберіпті. Оған шешем-бір түйе өліп, қасқыр жеп кеткен, біреуімен Ақылбек қалаға кетіп қалған, сондықтан өзіміз де жаяу қалдық-деп жіберіпті. Сонымен, өзі жайылып жүрген түйені, тағы да қуғыншы келсе көрмесін деп, жалғыз өзі сойып, етін сылып алып, бас-сирақ, сүйек-саяқтарын төбенің арасына қалдыртты. Сол түйенің етін тұздап алып, түн ішінде тағы қозғалып кеттік. Әйтеуір, сол түйенің етін Іле-көпіріне жеткенше азық еттік. Жол-жөнекей, сол жолы «құмтары» дегенді де қағып жедік. Қазір оның не екенін білмеймін, бірақ төбе-төбені кезіп, қағып, үйге әкеп жинайтынымыз есте қалыпты.

Сонымен, қанша жүргенімізді білмеймін, әйтеуір, Іле-көпірінен өтіп, елге іліндік-ау. Содан кейін Ақылбекті 1933 ж күзінде бір-ақ көрдім.

Іледен, поезбен бе, әлде машинамен бе, анық есімде қалмапты, әйтеуір Алматыға жеттік. Ең бірінші қонған жеріміз –қазіргі «Мясокомбинат» тұрған төбешік болды.

Ол кезде оқаланың шеті. Сол дөңесте Балқаштан ауып барған біраз ел «жаппа» жасап тұрады екен. Солармен араласып, тұрып жаттық. Бар «байлығымызды» жастанып, далада жатамыз. Бір күні түн ортасы ауа ма, әйтеуір, қараңғыда, қолына пышак ұстаған, үш адам келіп біздің бас жағымызда жатқан «байлығымыз»-көрпе-жастық, киім-кешек дегендей, болмашы дүниеміздің байлауын кесіп, алып кетті. Шешем, әкпелерім күні бойы бір шаруамен жүргендіктен қатты ұйықтаса керек, ал, көріп жатқан менің қорыққандықтан қимылдауға шамам болмады. Өйткені, қалаға келгелі еститініміз тек тонаушылық төңірегіндегі әңгіме болатын.

Ертенгісін ел тұрғанда апама көргенімді айтып едім, ол кісі: «Құдайы, жанымыздың садағасы» деді де қойды.

Содан көп кешікпей әкем келіп, бізді «Қотырбұлақта» (кейін Калинин колхозы аталған) тұратын досы Сарүйсін Дүзгенбайдың үйіне алып барды. Дүзгенбайдың әйелі Шағыр балғалының қызы. Оның бір ұлы, бір қызы бар. Қызы-үлкені, аты Совет, ұлы-кішісі-аты есімде қалмапты.

Шіркін, сол кездің адамдарының пейілінің кеңдігі-ай! Өздері күнделікті күн көрісін есек арбамен қурай сатып, тауып, талшықтап отырса да, ағайынға қабақ шыту деген жоқ еді. Бір уыс бидайды бөліп жеп, көңілді әңгімесін айтып отыратын. Сөйтіп, жүріп жаттық. Мен аяқ астынан безгек болып ауырдым.

Әй, көресіні көрдім-ау! Сонда да Дүзекеннің үй іші қабақ шытқан емес. Жарықтықтар, иманы жолдас болсын!

Нақты қалай болғаны есімде жоқ. Әкем бізді Дүзенбайдың үйіне қалдырып, өзі бір жаққа кеткен. Содан әкем Әбдірәсілді қайтып көре алмадым. Шешемнің кейіннен айтуы бойынша оқиға былай болған:

Бізді бұрынғы барып-келіп, араласып жүрген қырғыздар ауылына алып кетейін деген ой айтқан. Бір беткей адам өз айтқанынан қайтпайды. Шешем әкемнің «барайық» деген жерінен үзілді-кесілді бас тартқан. Әкеме: «Мен жалғыз баламды тілін білмейтін жерге апарып, жабырқатып өсіргім келмейді. Тірі болса, осындағы өзінің бауырларының арасында еркелеп, еркін өссін. Өлсе туған жерінің топырағында жатсын. Тірі болса менің бауырларым ұлымды жалғызсыратпайды. Ал қырғыздарға барса сөздеріне түсінбей, көз түрткі болып, жабырқап өседі. Жетімдіктен сондай өмірдің ауыртпалығы күштірек болады. Сондықтан барсаң өзін бара бер, рұқсат беремін, бізді қозғама»-деп, әкеме ермей қалады. Оған Дүзенбайлар да қосылады. Содан шешем мені алып СНК-да шоғырланған, Балқаштан ауып келгендердің арасына келді. Ол жерде шешемнің ағасы Биболдың баласы Ермұхаш ағамыз үй ішімен, кіші шешеміз Рысжан балаларымен және бізге құда болып келетін, Сэрүйсіндер жиналып, бір қауым ел болып қалған еді. Сол жерде қазір де олардың үрім-бұтақтары тұрып жатыр.

Соның ішінде біздің әпкеміз-Күмкештің балалары, қыздары бар. Сонымен, біз «Бәйсеркеге» (СНК-ға) келдік. Кіре берісте терең өзек болатын. Өзектің оң жақ жағасында қатар-қатар жаппалар жасап, біздің жерлестеріміз тұрады екен. Біз де келіп, жаппа жасап алдық. Сол жерде аштықтың не екенін көзіммен көрдім.

Күніне бірнеше адам өліп, оларды өзектің сол жақ жағасындағы жарға жерлеп жатады. Шамасы тың жерден көр қазуға тірі жүргендердің шамасы келмейтін болуы керек. Сонда барып орналасқан соң, көп Ұзамай ортаншы әпкем Әдігенді күйеуі Мұрынбай бізге әкеліп, тастап кетті.

Шешем жапсарлас бір жаппа жасап, қызын сонда жатқызды. Өзі қолға іліккен жұмысты істей беретін болуы керек. Кейде түнде де үйде болмайтын. Сондай бір күн, түнде: «Секенжан, менің қасыма келші, мен кететін шығармын, бетіңнен бір иіскейін»-деп, әпкем мені шақырды. Бауырына басып, үш-төрт рет сүйді. Мен ол кісінің «өлемін» деген сөзін естіп, қатты қорқып, түні бойы қасына бара алмадым және ұйықтамадым. Таң атқан соң, ертеңгісін шешем келді. Олар, көп адамдар түнімен жұмыс жасапты. Келісімен «Әпкең өліп қалыпты» деп, бір жылап алып, ағайындарды жинап келіп, апарып жерлеп қайтты. Есімде қалғаны-сол кезден бастап, жол бойынан көшеден, көршіден өлген адамдарды жиі кездестіретін болдық. Бұл-ашаршылықтың нағыз күшіне енген, 1931 жыл еді. Сол жылы жазда кіші шешем мен оның қыздары да қайтыс болды. Оларды да сонда жерледік (жерленгеннен гөрі- «бетін жасырдық» деген дұрыстау болар).

Өз басым, шешемнің арқасында аштықтың зардабын аса сезе қойғаным жоқ. Анам қайдан алатынын білмеймін, шошқаның майын әкеп, (өзі жемейтін) түнемеге менің аузыма бір кеспегін салып, «Жұтпай сорып жат»-дейтін еді.

Күзге қарай «аман қалғандар» түгел сол жар қабақтан жертам қазып алып, соған қыстадық.

1931 ж күзде мен мектепке бардым. Оқу орысша. Бір жақсысы, мектеп жақын болды. Үлкендер СНК-да (Подхоз Совета Народных Комиссаров) жұмыс істеді. Істейтіндері қара жұмыс. Тәуір жұмыстың бәрі орыстардың қолында. Олар бақша егеді, шошқа, тауық ұстайды, қазақтарға «шекесінен» қарайды. Біздің «жер күркеде» тұратындардан 5-6 ғана бала оқыды.

Көршім, әке- шешесі қайтыс болған, екі ағасы бар бала еді. Екеуіміз көбіне бір барып, бір келеміз. Көбінесе бірге тамақ ішеміз.

Әлі есімде, бір күні сабақтан шыққан соң әлгі бала: «Менімен бірге жүр, анау егістікте «Бұртқа» салынған қызылша бар, содан 4-5 -уін алып қайтуым керек, әйтпесе ағаларым «арамтамақсың» деп, ұрып соғады-деді. Ондайды бұрындары көрген жоқ болатынымын, «жарайды» дедім. Сонымен «Бұртқа» бардық. Ол кітап қабына 3-4 басын салды. Өзі біреуін шикідей жеп келеді Мен жеген жоқпын. Бір кезде артымыздан бір орыс қуып жетіп, екеуімізді ұстап, (боқтап та, нұқып та жүр ғой) үйіне алып келді., «Табысымызды» тартып алып, өзімізді шошқа қорасына, «қорсылдақтарының» арасына қамап қойды. Қанша уақыт өткенін қайдам, мен жылап, дауысым қаттырақ шығып отырса керек, соны сыртқа шыққанда естіген әлгі орыс «охранының» әйелі келіп, оған дауыс көтеріп ұрысып, бізді босаттырды. Екеуіміздің қолымызға екі қызылша ұстатып, қайтартты. Кейін білдім – ол қызылша «кормовой» (жемдік) екен.

Сол бала 1932 ж. көктемде аштықтан ісіп-кеуіп, қайтыс болды. Мен аман есен, бір жылда екі класты бітіріп, мақтау грамота алып шықтым.

Поселкінің (СНК-ның) төңірегі ол кезде егіс еді. Бидай, қара бидай, арпа, сұлы егілетін. Күзде егіс жиналған соң сол егістен «масақ» тереміз, өңшен балалар. Сонда бір қазақ «объезчик» (қорықшы) болды. Ол өзі «ит» адам еді. 1931 жылдың күзінде бізді (балаларды) масақ тергеніміз үшін атпен қуып, сабап, маза бермейтін. Шамасы ішіп алатын болуы керек. Біз болсақ, бір шетінен қуса, екіншісі шетінен барып тереміз.

1932 жылы демалысқа шыққанда балаларды машинамен шөп шаптыртты. Ол кезде оқушыларды демалысқа шығысымен жұмысқа арластыратын еді. Шөмеле тасыймыз. Ертеңгісін мінген аттан түсте, тамаққа келгенде бір ақ түсіріп алды. Сол жылы мен шешемнің: «түнде жамылып жатасың» - деп, берген сырт киімін жоғалтып қайтқаным есімде.

Шөп шабудан кейін егін орағы басталады. СНК – дан батысқа қарап (шамасы, қазіргі Мичурин колхозының жері болуы керек) 8 – 10 шақырым шамасында НКВД – ның егісі бар болатын. Біздің «ауылдың» көптеген адамдары сол егісті оқуға жіберілді. Солардың ішінде менің апам да бар. Бір күні Ерімуаш ағаның әйелі – Бибікүлсін женешем: «Жүр апана барып келейік» - деді. Солардың жататын жаппаларына барып, жағдайларын көріп қайттық. Далада, ағаштың

көленкесінде, шөптен ықтасын жасап, сонда жатады екен. Күніне үш мезгіл тамақ береді. Жұмыстан қайтқанда қалталарын тексеріп, үгіп алған бидайларын алып қалады екен.

Ертеңіне жалғыз өзім апама тағы бардым. Олар түскі тамағын ішіп, жұмысына кеткенде мен төте «жолмен» СНК-ға қайта оралдым. Жол – жөнекей ерттеулі, жайылып тұрған атқа кездестім. Таныдым – объезчиктікі. Баяғы өзімізді қуып жүріп сабайтын сабаз, үстінен түстім. Бірақ қатты қорықтым. Сасқанымнан отыра кеттім. Ол пәле оянып кетпесін деп, еңбектеп қаша жөнелдім. Сол кезде ат менен атүркіп, шаба жөнелгенде, шылбырын аяғына байлап, ұйықтап жатқан иесін (объзчикті) сүйретіп әкетті. Мен бір терең сайға түсіп үлгердім-ау. Сол саймен қаша бердім. Әлгі объезчик әрең атын ұстап мініп, жан-жағын шолып, біреудің үркіткені болуы керек деген сезіммен оңды-солды шапқылап қарай бастады. Мен бір жыраға тығылып, ол кеткенше шықпай жатып алдым. Ақыры, ол кеткен соң «шөп сарайыма» жеттім-ау, әйтеуір. Сөйтіп, әлгіден өзім ойламасам да, өшімді бір алғаным бар.

Содан екі-үш күн өткенде бір топ адамды НКВД-ге айдап кетіпті, ішінде «Өрік-те бар» деген хабар жетті. Кінасы бидай ұрлаған (үгіп қалталарына салғаны) екен. Тағы да Бибікүлсін женешеміз екеуіміз, НКВД-нің базасына келдік. Алдында терең өзек бар. Іші өсіп кеткен ұзын қурай, жағасы қалың ағаш. Арғы бетіндегі дөңесте жаңағы НКВД-нің Базасы. Күзетшіден: «Киікбаева Өрік» деген адамды шақырып жіберші-деп, сұрадық. Қамалғандардың дені әйелдер, бәрі қазақ. Күзетші де қазақ. Барып, аралап келіп, бізге сыбырлап: «Ол кісі жаңа осында келе жатқанда, өзектен өтерде қашып кетіпті. Дабыра етпей, баратын жері болса, сол жерден ізденіздер»-деп, ақылын айтты. Біз (әсіресе жанымдағы жеңгем) қуана-қуана шығып, «ол қайда кетеді?»-деп ойлана-ойлана, «бір барса, Дүзгенбайдікіне барар» деп, бес-алты шақырым жердегі сол үйге тартып кеттік. Барсақ, шешеміз көлеңкеде, рахаттанып ұйықтап жатыр. Келгенімізді сезіп оянып, қуанып қалды.

Ертіп қайтпақ болып едік, Дүзгенбайдың үйіндегі әпкеміз (Нұрилла Шағыр балғалының қызы): «Жоғалтқандар іздеу салуы мүмкін, екі-үш күн осында болсын»-деп, жібермеді. Біз қайтып кеттік. Кейін естідік-НКВД-де отырғандардың бәрін қайтарыпты. Ұмытпасам, сол жылы болуы керек, бір топ (7-8) адамды, ішінде Ермұхаш аға бар тауға, шүкірі жинауға жіберді. Ілесіп мен де бардым. Тауда шөптен жаппа жасап алып тұрдық. Тамақты совхоз беретін болуы керек, әйтеуір аш емеспіз. Үлкендер шүкірі жинауға кетеді. Мен Қоста қаламын.

Бір күні бір орыс, бір қазақ милиция келіп Қосты тінтіп жатты. Сондағы олардың іздегені ат екен. Менен «ет жейсіндер ме, сорпа ішесіндер ме?» -деп, сұраумен болды. Мен: «Жоқ» -деп, жауап қайтарамын. «Шыныңды айт» деп, қорқытып, бір-екі рет шапалақтап та алды.

Сөйтіп жүргенде үлкендер келді, шүкірісін арқалап. Енді мені жайыма қалдырып, бір-бірлеп онаша апарып, олардан сұрақ ала бастады. Кейбіреулерінің беті көгеріп келеді. Сөйтсек соңынан білдік, НКВД-нің аты жоғалыпты. Соны іздеп жүр екен. Олардың кім екенін үлкендердің әңгімесінен естіп білдім. Сондағы жалғыз орыстың қорлағаны әлі есімнен кетпейді. 1932 жылдың күзінде СНК-

ға арба айдаған 2-3 адам келді. Олардың біреуі - менің кіші әпем Бейсетайдың (Пыстаханнның) күйеуі Бәрібай. Ол кісіні бұрын көрген көрмегенімді білмеймін. Олар Шелек ауданына қарасты «Қара шенгел» деген жерде, малды ауылда тұрады. Біздің СНК-да екенімізді естіп, алып кетуге келіпті. Өздері қалаға- «Заготскот»-қа шөп әкеп беріп, қайқан беттері екен.

Шешем екеуіміздің «көрпе-жастығымызды» тиіп, ала жүрді. Жолда қанша жүргеніміз есімде жоқ. Әйтеуір, інір қараңғысында үйлеріне келдік. Жертам. Қорада-қой. Келген бетте ұйықтап қалыппын. Оятып тамақ берді. Ет асылыпты. Тамақ ішіп отырғанда бәрінің (жездем, әпкем, шешем) маған қайта-қайта айтқаны: «түнде ет жедік» деп, ешкімге айтушы болма-дейді. Кейін білдім, бізді әкелген соң жездем қорадағы қойының егіз қозысының бірін сойыпты. Ол кезде колхоздың қойы тұрмақ, өзіңе өсір деп берген малды союға қақың жоқ. Бір қозы үшін соттап жібереді.

Қыстан шықтық. Көктем шығысымен қой төлдей бастады. Қорада жұмыс жасайтындардың бәрі Балқаштан ауып барғандар. Бәрібайдан басқа оның інісі Қыдырбай, басқалары да бар. Солардың ішінде жөнді хат танитын адам болмады ма, әйтеуір, мені туған төлдің, саулығын сүттің (онда қойларды қосақтап сүт сауып, тартып, үкіметке май өткізетін) есебін жүргізетін есепші етіп қойды. Еңбек ақы төлейтін болды. Оған менің екі класс бітірді деген куәлігім негіз болса керек.

Жаз шығып, малды жайлауға шығаратын болдық. Көшкенде, қорада бар бір-екі өгізге орталықтың жүгі қазан-ошақ, сүт тартатын машинка, құрал-жабдықтар артылады да, жеке үйлер мүлкін қазан-ошақ, аяқ- табақ, киім-кешек, көрпе-жастық дегендерді түгел қойға артады. Балалар жүк артатын қойларға таласып жатамыз. Бұрыннан жүк артылып жүрген қойлар өгіз іспетес, таңылған жүгімен жайбарақат жайылып, жүре береді. Ал, жана артылған қойлар үркіп, тулап, құлап, жүкті аударып тастап, әбден әурешілікке салады. Сөйте-сөйте үйренеді.

1932 жылдың көктемінде жайлауға Шелек өзенінің оң жағасымен жүріп өткен секілдіміз. Жол жөнекей «көктемгі қой қашырау» да жүргізілді. Ұрықтандыратын орыс жігіті, жеті қошқары бар. Олар қойдан бөлек бағылады. Мені «есепшілікке» қосып, қошқарды бағушы да қызметін қоса жүргізетін болдым. Әлі есімде, сол жеті қошқарды мал өріске көрінбей кеткенде шығарып, жайып, суғарып әкелемін. Соның ішінде бір қошқар адам көрсе тұра ұмтылатын. Бірақ, бағушы болған соң ба, маған және әлгі ұрықтандырушы орысқа тимейтін. Жайлауға көшкен соң күнде жаңа орынға қонамыз. Сол жылы Шелек өзенінің бойында жыланның қалың болғаны-ай! Әлде маған солай көрінді ме, әйтеуір, жердің бәрін жылан басып кеткендей болатын.

Бір күні, қошқарларды жайылымға шығарып бағып жүрсем, бір жолаушы (менен үлкендеу бала екен) кетіп бара жатыр екен. Сүзеген қошқар әлгіні көре сала ұмтылды. Артынан жүгіріп: «қошқар сүзеді»-деп, айқайлап келемін.

Қошқар келіп сүзгенде әлгі бала қолындағы таяғымен оны бастан салып өтті. Өзі бір түп шидің артына тығылды. Соған ашуланған қошқар енді маған қарай ақсын мен оның сырын білетін болғандықтан, кейін қарай қаштым. Бір жуас

үлкен қошқар болатын, соның үстіне қарғып мініп үлгердім. Содан, оларды қораға қамағанша сол қошқардан түспей қойдым. Менін жайымды естіген орысым (мен орысша айтып берген соң) оны екі күн қорадан шығармай, жемді, суды маған бергізіп, «достастырып» шығарды. Сол жайлауға шығар жолда балалар күні бойы жылан өлтіріп, түннің бір уағына дейін «ақсүйек» ойнаумен боламыз. Танертен есепшілігімді міндететкендей, әпкемнен қаймақ сұрап жемей, қызметкешықпаймын. Қаймаққа тойғаннан соң ғана «есеп-қисап» жазып, қошқарға шығамын. Қайран, әпкем-ай! Сол еркелігіме күле қарап, қабақ шыту дегенді білмеуші еді-ау!

Әлі есімде, ұмытпасам, «Асының» жайлауына беттеген жерде «Әулие кемпір» деген зират бар. Бұлақ шығып жатқан жердің жоғарғы жағына тастан өріп, дөңгелек құдықтың аузы іспеттес етіп жасаған тұғырық тұрады. Әрі-бері өткен ел шүберек байлап, тиын тастап өтеді. Сол жерге барғанда апам (Өрік) ауырып, көшке ілесе алмайтын болды. Ары қарай ылғи жоғары, тауға шығады. Шөп дегеніңіз адамның белуарынан келеді, күн салқын, мал қозғалмай жайылады.

Әлгі «Әулие кемпір» деген зиратынан асар кезде апам: «Мен осында қаламын, мына кісінің басына түнеймін, бір себеп болатын шығар. Ең болмаса баламның өзіне-өзі келгенше жүре тұруымды сұраймын»-деп, қалатын болды.

Мен де жылап, апам мен бірге қалдым, Ереңіне өзі келіп, жездем алып кететін болды. Осылай апам екеуіміз тау ішінде, жападан жалғыз, «Әулие кемпірге» сиынып қала бердік. От та жаққанымыз жоқ. Мүрдеге сүйеніп жатырмыз. Мен көпке дейін ұйықтай алмадым. Байғыз ба, бөрі ме, әйтеуір таудың іші бір тынбай дыбысқа толы болады екен. Шешемнің ұйықтаған-ұйықтамағанын қайдам, анданда ыңқылдағаны болмаса, ештеңе айтпай, мені бауырына қысып жата береді. Мен таң қылаң бере ұйықтадым-ау деймін. Ертеңгісін оянғанда күн сәске болып қалыпты, апам сап-сау адамдай от жағып, шәугімге су қайнатып жатыр. Бір мезгілде жездем Бөрібай да келді. Қайнаған суды ішіп жүріп кеттік.

Кейін үлкендерге шешемнің айтқандарынан ұққаным – зират басында түнегенде «Әулие кемпір» апамның түсіне еніп, науқасына дем салып, «тілегіңді қабыл еттім, балаң ер жеткенше қасыңда боласың қорықпа!» деп, - аян беріпті, жарықтық. Оруағыңнан айналайын!

Содан, қойшы, тауға-жайлауға жетіп, қоныстана бастадық. Әр жерде ағаш шаншып, алтыаяқ деген үйлерін тігіп жатқан әйелдер. Көк майсаны қақ жарып, шапқылап, асар салып ойнап жүрген балалар. Бір кезде біздің үйдің маңынан «шар» етіп жылаған баланың даусы естілді. Солай қарай жүгірдік.

Біздің үйде тұлымы жіберілген бір қыз бала жүретін. Соның аяғын жылан шағыпты. Арамызда егде адам бар еді. Молда дейтін. Үлкендер соны шақырып әкеліп көрсетті. Әлгі адам қолымен нұсқап: «Мына маңды арқанмен керіп, қоршандар, сонан соң шөбін жұлып сиррексітіндер»-деп, жарлық берді. Айтқанын орындадық. Өзі бір текеметті жайып жіберіп, үстіне жүресімен отырып, «оки» бастады. Елдің бәрі үндерін шығармай қарап тұр. Біздер, балалар да тып-тыныш бола қалыппыз. Бәрі таңсық!

Бір кезде молданың алдыңғы жағынан, шөбі оталған алаңға ұзындығы 20-25

см шамасындағы жіңішке, ақ жылан шықты да, қазықша шаншылып, тікесінен тік тұрды. Молда дұғасын күбірлеп оқып жатыр. Жылан бір кезде «сылқ» етіп, жерге құлап түсті. Сол мезетте молда демін алып, терін сүртіп, «шаққан жылан осы» деді де, қыздың аяғындағы қызарып тұрған жерінен отқа қыздырылған инемен, бір нәрселерді шашып, алып тастап жатты.

- Енді, ештеңе етпейді, жазылып кетеді, құдай бір сақтады- деп, айтты да өз шаруасына кетті. Әлгі қыз ертеңіне-ақ жазылып, түк болмағандай бізге қосылып, ойнап кеткен еді. Ол қыздың кімнің баласы екені, аты-жөні есімде қалмапты. Бұл 1932 жылдың жазының басында болған оқиға болатын. 50 жылдай уақыт өткенде осы оқиғаны еске түсіруге мынандай жағдай себеп болды:

80-жылдардың басында, өзім аудандық кәсіподақтардың төрағасы болып тұрғанымда қызмет бабы бойынша «Бақанас» совхозына келдім. Сол совхоздың кәсіподақ Комитетінің төрағасы Мәкібаев Жабықбай үйіне шәй ішуге шақырды. Дастархан әзір болғанша: «Мына суретті қарай отырыңыз» -деп қолыма альбомды ұстатты. Өзі шаруасымен тысқа шығып кетті. Әлгі альбомды қарап отырып, Бөрібай жездемнің суретін көрдім. Көзіме оттай басылды. Үйге, Жабықбай кірген кезде:

- Мына сурет сізде қайдан жүр?- деп, сұрадым. Жабықбай:

- Сіз Бөрібайды қайдан танысыз? – деді.

Ол кісіні танитынымды айтып, осы «жылан шаққан» оқиға туралы баяндап бердім. Жабықбай әйеліне айқайлап:

- Әй Ұлтай, Сені кішкене кезінде жылан шақпап па еді?- деп, сұрады. Сыртта жүрген әйелі:

- Оны қайтесін, шаққан –деп, жауап береді.

Жабықбай екеуіміз аң-таң болдық та қалдық. Жоғарыда мен әңгімелеген, жылан шаққан қыз бала осы Жәбекеннің әйелі Ұлтай болып шықты. Оның менің жездем Бөрібайдың үйінде жүретіні – немере қарындасы болып келеді екен. Олар: Шағырдың ішінде Хангелдінің балалары. Хангелдіден- Жайылған, Досан: Жарболдан – Мұхамедше, Тәш, Ахмет: Мұхамедшеден-Бөрібай, Қыдырбай, Ахмет, ал, Тәштен-Ұлтай туған екен. Сөйтіп жұмбақ қыздың құпиясы 50 жылдан кейін осылай өзінен өзі ашылды. Бұл да болса өмірдің бір қызығы да!

Күзге салым таудан түсу басталды. Ел асықпай бірінен кейін бірі көшіп, төмен қарай жылжып отырады. Малға мал қосылып, елдің берекесі кіріп, аққа тойынып қалған кез. Неліктен екенін білмеймін, әйтеуір, апам екеуіміз «Таутүрген», «Түрген» деген жерлерді басып, Талғар арқылы Байсеркеге (СНК) соғып, кейінгі елді Шелектің маңында тосып алдық. Таутүрген, Түрген маңында гүлдер көп өседі. Негізінен орыстар отырады. Тамақтары ток, там салып алған. Шаруашылықтары мықты, үйлерінің маңында қаптаған сиыр мен жылқы. Көбелек қуған балалар. Оларға қызыға қараймыз. Кейін білдім, жоғарыда айтқан жайнаған гүлдер-арнайы өсірілген «мак» екен. Олардан опиум жасайтын көрінеді. Оны да көрдік.

Қойшы, әйтеуір күзге қарай, суық түсе бастаған кезде мал қыстататын маңға да жеттік-ау.

Бірақ, мен үшін қуанышты болған күндер сол күзбен аяқталды. Бөрібай

жездемді, қасында бір-екі адаммен согтап жіберіпті. Себебін әлі күнге дейін білмеймін.

Жездем согталғаннан кейін көп ұзамай оны паналап отырған шешем, әпкем мені ертіп, көрпе-жастық, киім-кешегін арқалап, «Іле көпірі қайдасың?» деп, ауылға тартып отырдық. Әйтеуір бір қонғанымыз есімде қалыпты: Қараңғы. Жолдың өзін әрең көріп келеміз. Екі жағымыз (маған солай көрінуде мүмкін) биік ағашты тоғай. Анда-санда ұлыған қасқырлардың дауыстары шығып қалады.

Бір кезде алдымыздан қызарған «от» көрінгендей болып, жалт етті де сөне қалды. Шешем бір алаңқай жерге тоқтап: «Осы жерге от жағып қонып шығамыз»- деді де, арқаларындағы жүктерін түсіріп, шелек пе, кірлен бе, әйтеуір барлық темір, қаңылтыр ыдыстарды қойғылап, «дыңғырлатып», қатты айқайлап, біраз жүрді де, шөпшек, ағаш теріп, от жақты. Сол отты алаңның әр тұсына тұтатып (қораша секілді орналастырып), әрқайсысының жанына жағатын ағаш шөп шалаңды жинап, үркер төбеден ауа бірақ «тізе бүккен» еді. Апам бір жағымда, әпкем бір жағымда, мені ортаға алып жатқан болды. Мен қасқырлардың даусын естігеннен қорқып, түні бойы ұйықтай алмай, ертеңгісін жарық түскенде ғана көзім ілінді-ау деймін, әйтеуір.

Ертесіне, кешке қарай Іле станциясына жетіп, одан 3-4 шақырымдай «Бойна» дейтін мал соятын жерде тұратын Ақылбек жездемнің үйіне келдік. Өзі, әпкем-Ақсұлу, Мешітхан үшеуі тұрады екен. Үйлері –жер үй. Жылы. Ақылбек «Бойнада» мал союшы болып істейді. Күнде ішек- қарын секілді «сорпалық» әкеп тұрады. Біз де солардың үйінде тұрып жаттық. Аш емеспіз. Ақылбек екі иығына екі кісі мінгендей қайратты адам.

- Сойғанда орыстар үлкен малды балғамен ұрып жығады. Ол арам ғой, мен мүйізінен ұстап, бұрап жығып, бауыздап соямын. Мынау ішек-қарын сондай ірі қараніке, арам емес-деп отыратын Ақылбек Оның шаршап келгеніне қарамай, кеудесіне мініп ойнайтыным есімде. Сонда режімейтін, күліп еркелетіп жата беруші еді, жарықтық.

Жерде қар бар, күн суық, Бір күні шанамен үйге бөтен адам келді. Шешеммен, әпкеммен, Ақылбекпен сөйлесті. Қанша қиыншылық, аштық деседе, қазақ «қазақшылығын» қоймайды екен!

Ақылбек әкелген ішек-қарыннан қуырдақ жасап, бидаймен шәй беріп, келген адамды күтіп жатыр баяғы.

Содан, кешкі тамақты ішіп болған соң әлгі жолаушы шанасына мені, әпкемді отырғызып алды. Күн суық. Ай қараңғы, әйтеуір, бір мезгілде бір үйге келіп кірдік-ау. Кірген бетте ортада жанып тұрған темір пештің қасына келіп отырдым. Жылынған соң көзім ілініп кетіпті. Қолымды пешке басып алдым. Сондағы күйген жерімнің орны әлі бар. Сол жілігінің ұшындағы тыртық содан қалған. Орны ағарып тұр.

Сөйтсем, бұл келістің жайы былай екен: Жетіген станциясының жанында ол кезде «Октябрь» колхозы деп аталатын (казір Өтеген ауылы деп аталады) ұжымының бір бригадасында тұратын Нұралы деген азаматтың әйелі қайтыс

болыпты. Оның екі қызы бар, екеуі де бой жеткен, бірі күйеуде (күйеуінің аты Нүсіп, өз атын ұмытыппын). Екінші қызы тұрмысқа шықпаған, аты Қадиша, Сол Нұралы әпкемнің Ілеге келгенін естіп, (әпкем өте ажарлы адам еді), айттыра келіпті.

Ашаршылықтың үдеп тұрған кезі (1933 ж.) Нұралы – еті тірі, пысық адам. Өзі де сымбатты, аз да болса ескіше-жанаша оқыған, ауылдағы білімді адамдардың бірі секілді. Өзі тұрған бөлімшенің басшысы болуы керек. Сондықтан да әпкеммен шешем «Айдалып кеткен күйеуі (6 жылға сотталған екен) аман келе ме, жоқ па? Оған дейін заман қандай болады, дұрысы жан сақтау керек» деген шешімге келіп, әпкеміз Нұралыға тұрмысқа шыққан екен. (Нұралы Өсербайұлы еді).

Тұрған жеріміз колхоздың орталығынан 10-15 шақырым жерде. Ол қыста мектепке барғаным жоқ.

Сондағы адамдардың пейілінің кендігі-ай! Бір күні мынандай оқиға болды: Біздің үйдің балтасын көршісінің баласы (жігіт адам) отын бұтауға сұрап алып, кешке дейін қайтып әкелмеді. Кешке қарай Нұралы келіп, ағаш кесуге балтаны іздеді. Жүгіріп үйіне іздеп барсам, алған бала жоқ. Шешесі: «Қайда кеткенін қайдам, жана ағаның балтасын сындырып алдым, ұят болды, ренжиді деп, үйден шығып кетіп еді» деді. Үйге келіп, естігенімді айтып едім, «Ой ақымақ балта сынса сынар, өзі бір жерін жазымдап алған жоқ па? Пәтшағар ғой, мынау» деп, әлгі жігітті өзі іздеп кетті. Бір кезде әлгіні тауып, үйге ертіп келді. Айтқандай-ақ, бір етігінің тұмсығын жанап шауып, үлкен саусағын жаралап алыпты. Жездем: «Абайламайсың ба?»-деп, оған ұрысып жүрсе, ол: «Ой, аға, балтаңызды сындырып, ұятты болдым»-деп, зарлап жүр. Өйткені ол кезде балта, балға, сол сияқты темір бұйымдардың таптырмайтын кезі.

Жаз шығысымен біз тұрған ауыл «қысқарып», орталыққа көштік. Үй жоқ. Колхоздың қамбасы шетке орналасқан екен. Сонда- бұрыннан соғылған бір бөлмелі, алдында кішкене ғана дәлізі бар бос үйге оналастық.

Колхоз темекі егеді. Жаздай бала біткен сонда жұмыс істейміз. Көктемде көшет отырғызамыз. Ертеден кешке дейін бүкшендеп, зорыға құлаймыз. Жазға салым оның төменгі жапырақтарын 4-5 тен санап жұлғызады. Соны төбесіне дейін жұлып біткенше күзге дейін қолымыз темекіден кетпейді. Киіміміз кара сірне. Келген соң фермаға барып (2-3 шақырым жерде). Байекен деген бастығынан талон алып, 0,5 литр сүт аламыз. Деншілігіміз балалар. Басымыз қосылғанда шаршағанымызды ұмытып, ойнап, құмардан шығамыз. Кейде, баз біреулер өзімізбен бірге оқитын Байкеннің Сейтжан деген бұзық інісімен төбелесіп те қалатын.

Байкеннің шешесі тірі кезі. Байғұс кемпір баласына ұрсып, қуырған бидайды бізге уыстап беріп, тағуластырып жатады. Ал Бәйекеннің өзі «қыздай» жігіт. Ешқашан дауыс көтермейтін. Сол Сейтжан бұзық болып өсті. Соғыстан аман оралған соң «Жоламан» бекетінің маңында 1948 жылы кісі қолынан қайтыс болыпты деп естідім.

Өзім оқуымды 1934 жылы үшінші класстан жалғастырдым. Әлгі ескі үйде қыстың бір уақытына дейін тұрдық. Жататын бөлменің оң жақ бұрышында пеш

тұратын. Есік жағындағы қабырғасында әпкем мен жездемнің ағаш төсегі. Ал, шешем екеуіміз сол төсекке аяғымызды қаратып, төр алдында жатамыз.

Үйде жездем жоқта қалай шам сөнісімен жатып қаламыз. Сәлден кейін, пеш тұрған бұрыштан үстіне ақ киген адамның сұлабасы көрінеді. Шешем екеуіміздің бас жағымызға келіп жайғасады. Сөйлемейді. Соған қарап, қорқып демімді ішімнен алып, көзім бақырайып, жатамын да қоямын. Әйтеуір, таң қылаң бере әлгі «сұлаба» жоқ болып кетеді. Соған дейін көз ілмеймін. Апам ұйықтап жатады. Бір күні апам: «Саған не болған бір жерің ауыра ма? Азып барасың ғой!»-деп сұрады. Барлық көргендерімді айтып бердім. Оны шешем әпкеме, әпкем күйеуіне айтып беріпті. Жездем басқа үй қарастырып ақыры жаңадан салынған колхоздың бір үйіне кірдік. Маған көрініп жүрген, пештен шығатын «сұлаба» ашаршылықта өлген сол үйдің иесінің рухы болса керек. Сол жерге жерленген екен. Соны білгеннен кейін жездем бір молда ертіп барып, құран оқыттырып, пешті бұздырып, басқа да ырымдарын жасатып еді. Екінші ондай нәрсе көрінбейтін болды.

Сол - «Октябрьде» өткізген екі жылым есімде мәңгі қалып қойды. Өзімізбен қатар жүрген, әрі көрші, оқуға бірге барып, бірге қайтатын Оразбаев Есіркеп, Дүйсенқызы Қырғый, ұста Бекіштің баласы Сейілхан (шешесі Дариға деген Сарыүйсіннің қызы еді, бізге құдаша болып келетін), тағы да басқалары әлі есімде. Ол кезде адамдар бауырмашыл, мейрімді, әрі қанағатшыл келетін. Күндіз ертеден кешке дейін колхоздың жұмысын істеп, шаршап келгеніне қарамай, кешке бір үйге жиналып, өлең, әңгіме айтып түннің бір уағына дейін отыратын-ды.

Бірде, мынандай оқиға болды: «Октябрьден» «Фрунзеде» тұратын Нүсіптің үйіне бардым. Арасы 10-15 шақырымдай, Күндіз темекіде жұмыс істеп, кешке сонда барамын (балалық қой). Кешкі асты (бидай мен шай ғой) ішіп алған соң, үй иелері (әпкем мен күйеуі), бір үйге баратын болды. Шаршағанымды жаңа біліп, мүлгіп отырсам керек. Маған төсек салып беріп, өздері баратын жеріне кетті. Ертеңіне оянғаннан кейін үй иелері: «Әй, қарағым-ай, бізді бір қорқыттың ғой»-деп күледі. «Неге?» деймін. Сөйтсем, олар үйге оралғанда мен қатты ұйықтап, оянбай, есікті ашпаппын. «Мынаның дені сау емес, өліп қалған шығар»-деп, зәрулері ұшыпты. Сонан соң олар терезені алып, содан кейін үйге кіріпті. Менің тірі екенімді көргеннен кейін барып, көңілдері орнына түсіпті.

Сол жерде (Октябрьде) тұрғанда көрші бір кемпір тұрды. Баласының аты-Ботбай. Өзі әдемі жігіт. Бригадир болып істейтін сияқты еді. 1935 жылдың күзі суық болды. Бір күні әлгі көрші кемпір менің шешеме келіп, түнде түс көргенін, онда самаурынына су құймай от салып, оттығын түсіріп алғанын айтып, абыржып отырды. Шешем: «Түс түлкінің боғы» деген, мына күннің суығына көрінген ғой»-деп, жұбатып шығарып салды. Содан кешікпей мынадай оқиға болды:

Колхоздың бір топ активтерін ауданға (онда ауыл Іле ауданына қарайды, ал, аудан орталығы-Талғар) шақырады.

Күн суық, жол тайғақ. 7-8 адам колхоздың «полутаркасына» мініп кеткен. Іле-Алматы жолында өзекшеден өтетін көпір бар. Қысы-жазы су ағып жатады. Сол көпірден өте бергенде автомашина жиегіне соғылып, суға аударылады. Үстіндегі адамдар түгел құлайды. Су саяз. Тек үсті-бастары аймандай болады. Басқа денелері

аман. Судан шығысымен бәрі алдағы елді мекенге тез жетейік деп, жапа тармағай жүреді.

Келе жатқанда жолдан жырақта жиналған (маяланған) шөп көрінеді. Ботбай: «Әй, жігіттер, шөптің асты жылы болады, сонда барып паналайық»-дейді. Оған басқалар көнбейді. Ботбай жалғыз өзі сол шөпке жылынуға кетеді.

Ауылға жеткен жігіттер үйге кіріп, кептірініп, сол жерден трактор алып, машинаны шығарып, қорасына әкеп қойып, енді Ботбайды іздейді. Қойшы, қысқартып айтқанда, Ботбай сол шөптің астында тоңып өліпті. Оны алып келгенде: «Сенің түсіннен жалғзыннан айырылатынынды сезіп едім-ау. Құдайдың ісіне амал жоқ көнесің!»-деп, шешемнің егілгені әлі есімде. Сол кемпір, аяғы, сол жылы жынданып, қайтыс болды. Ананың жаны өзі тапқан баласымен бірге араласып жүрсе керек. Байғұс кемпірді жерлегенде күңіреніп, толқымаған адам қалмаған шығар ауылда.

1936 жылдың көктемі ерте шықты. Бірақ біз (шешем екеуіміз) үшін қуанышты болмады. Өйткені, бір күні әпкем Пыстахан келінін ертіп, (атын ұмытыппын), отын үшін жусанның түбірін жинауға ауыл сыртындағы ескі қыстақтар бар жаққа кеткен.

Отынды қанарға салып жинайды. Әпкем бір-екі рет басын көтеріп, отын жинап жүрген келініне қарап: «Сен не естідің?»- деп, сұрапты. Келіні: «Ештеңе естігенім жоқ»-дейді. «Ендеше, осы алғанмыз жетер, қайтайық»-деп, ауылға бет алады.

Жолда келе жатқанда әпкем: «Жанағы жерде отын теріп жүргенде менің атымды атап, біреу екі рет тіл қатқандай болды. Көңіліме қорқыныш ұялады. Сондықтан «қайтайық» дедім»-деп, айтыпты. Ертеңіне ауырды. Бірнеше күн жатып, қайтыс болды. Ел болып, ауыл қасындағы қорымға жерледік.

Жездеміз адам жерлеудің барлық рәсімдерін жасаттырды. Тіптен ол кезде ешкім бата бермейтін жағдай. Құран шығартты.

Молданы Талғар жақтан ертіп келді. Халық қатты риза болды. Көпке дейін ел арасында ол туралы жылы әңгіме болып жүрді. Сол жездемді соңғы рет іздеп барып (Көжек ағамыздың арқасында), 1938 жылы көріп, бір түнеп кетіп едік, жездем (кейін сұрастырсам) соғыстан аман оралып, 1946 жылы Жеңіс мерекесін тойлау кезінде көкпар тартып жүріп, аттан құлап, қайтыс болыпты.

Кейін елден естіген әңгімем: Әпкем қайтыс болған соң жездем: «Менің алған әйелім өле береді, енді күйеуі өле беретін әйел аламын»-деп күйеуі өле беретін-бес рет күйеуге шыққан бір әйелді естіп, соған үйленіпті. Ақыры сол әйел артында қалып, өзі қайтыс болыпты. Бұл да құдайдың құдіреті болса керек!

Әпкемнің қыркын берген соң, көп ұзамай, 1936 жылдың март айында, каникул кезінде Көжек ағамыз іздеп келіп, шешеміз екеуімізді елге алып кетті. Іле стансасына дейін Жетігеннен поезбен келіп, сол жерде бірнеше күн тосып, Рабқоптың жүк таситын «полуторкасымен» Бақанасты бетке алып, жүріп кеттік. Ол кезде жалғыз-ақ жол. Өйткені, машинаның өзі екі араға айына 3-4 рет қана қатынайтын болуы керек. Наурыздың үшінші он күндігі. Күн жылы. Көк шыққан, кәдімгі жаздың күніндей еді.

Тасмұрынға жеткенде сәске болып қалған. Бір үйге кіріп, сусын іштік. Сол үйдің мен қатарлы баласы Бақанасқа баратын болып, бізге қосып жіберді. Кейін білдім ол үй – Сарсетайдіке. Бізге қосып жіберген бала – Сарсетайдің баласы-Шәми. Ол кезде жол Шадайдың құмының солтүстік шығыс қапталы арқылы төбелерді бөктерлеп жүретін.

Бір жерге келгенде машина бұзылды. Шөлдей бастадық Машинаның жүргізушісі май-май болып, жөндеудің әрекетінде. Әйтеуір бір кезде артымыздан бір машина келді. Шәми екеуімізді «шөлдеп қаласыңдар» деп, соған мінгізіп жіберді. Шешеммен Көжек екеуі жүргізушінің қасында қалды. Біздер Бақанасқа түс ауа жеттік. Шәмидің шешесінің үйі бар екен, ертіп сонда әкелді. Қазіргі аэропорттың кеңсесі орнының маңайы. Жер там. Бір-бір кесе көже ішіп, көшеге шықтық.

Төсте әр елді мекен әжептеуір қанат жайған болтын. Үйлері де енселі. Менің көзім соған үйренген, Бақанас тым кішкентай, бір ойыншық қалашық секілді көрінеді маған.

Бақанастың сол кездегі келбеті мынындай: Аэропорттың алаңы. Оған андасанда «кукурузник» қонады. Бұрынғы бұзылған мектеп маңында қоржын іспеттес төрт бөлмелі мектеп үйі. Аэропорттың алдында ұзынша, біріне бірін жапсыра соққан оншақты үй. Қазіргі сот кеңсесінің орнында-сот үйі ғимараты. Қазіргі аудандық тұтыну қоғамы қоймаларының бұрышында «Нефеводдың дүкені»-жартылай жер бетіне орналасқан. Оның сол жақ бүйірінде-және бір дүкен. Қарсысында ескі «киоск», қазіргі универмагтің орнында аудандық прокуратура. Қонаев көшесінің сол жағында өзен жағасын бойлай біраз үйлер бар екен. Байқуатов көшесінің қазіргі «Мұхтар» дүкені тұрған жерінде де үйлер болды. Одан сәл төмен «Ет дайындау кеңсесінің» қорасы бар. Қазіргі Токтасынбаев көшесі мен Бижанов көшесінің қиылысының төменгі жағында аудандық аурухана. Ал, сауда дүкендерінің төменгі жағында, Балалар әлемі тұрған жерде мекеме қызметкерлерінің үйі, қасында ауыл Кеңсесінің ғимараты, қазіргі «Метрология станциясы» орнында одан әрі «Дайындау канторы»-Бір үйді «Кендіртрес» деп атайды екен-сол тұрды. Қазіргі салық инспекциясының орнында НКВД-ның кеңсесі, Іле жағында «абактысы», төменгі жағында да тұрғын үйлер болды. Ол үйлердің бәрі бір-бір бөлмеден ғана, дәліз арқылы бөлінген болатын.

Қазіргі ҰОС құрбандарына арнап тұрғызылған ескерткіш тұрған жерде кішкене «Клуб» үйі, қарсы алаңда «базар». Онда 10-15 метр шамасында, ұзынша стол тұратын.

Шәми екеуіміз сол маңды аралап жүрдік. Ойлаймын- Шәмиге «қала» сияқты көрінеді, маған «дала» сияқты. Өйткені мен Қарабұлақта тұрғанда Алматыны араладым. «Октябрьде» тұрғанда «Жетіген» сияқты елді мекендерді, Іле станциясын көргендіктен бе, маған Бақанас кіп-кішкентай болып көрінді.

Аралап келе жатқанда бір егде әйел кездесіп: «Әй, сен, Өрік әпкемнің баласы емессің бе?»-деді. «Ия»-дедім.

Ол мені құшақтап, бетімнен сүйіп: «Жүр сені, осында тұратын бауырың бар, соның үйіне ертіп барайын»-деп, қолымнан ұстап, ала жөнелді. Шәми қалды.

Әлгі шешей бір үйге ертіп келіп, мені таныстырып жағыр. Үйдегі әйел көп сөйлемейтін адам екен. Қолымнан алып, бауырына басты да, отыратын жерімді нұсқады. Жайылған алаша үстіне барып отырдым. Үй жалғыз бөлмелі. Іші, шамасы -3x4м секілді. Үйде 2-3 бала, шашылған жайалық, балалардың киімі, бір шетте шыбыны құжынаған ыдыс-аяқ. Ең кішісі жылап жатыр. Жеңеміздің бұрылуға қолы тиетін емес. Жылаған баласына қарамай маған бір кесе сүтке тары араластырып берді. Жеп алдым. Рахметімді айтып, ертіп келген апайға қарап едім, ол: «Осында Жәменке де жүрген шығар, бағана сүт сатуға бір топ бала келген еді. Енді соны іздейік, жүр»-деп, мені ертіп сыртқа шықты. Сонан соң ғана кімнің үйі екенін айтты. Бұл бауырың, ағаң Нарбай баласы Байділданың үйі. Өзі осында, милицияда істейді. Жанағы жеңген-Боран.

Көшені біраз аралаған соң мойындарында ыдыс салған дорбалары бар 5-6 бала кездесті. Шешесі оларды шақырып алып, бір қара домалағына: «Мынау сенің ағаң, Сейдахмет болады. Шешен күнде қашан келеді деп жүр еді, ауылға тез апарыңдар»-деп бұйыра сөйледі.

Жәменке ініммен танысып, бәріміз «Үш Бақанас» арнасы шығатын Іленің табанын басып, «Нефтебаздың» үстімен ауылға бет алдық.

Ауыл Бояулының қыстағында екен. Ауылда жер бетіне салынған екі-ақ там бар. Басқалары- жертам. Сол екі үйдің бірі-Көжектіке. Сол үйдің төбесінде бір әйел адам тұр. Соны нұсқап Жәменке: «Анау біздің үй, қарап тұрған жеңешем ғой»-деді. (оның шешесін «жеңеше» дейтіні-тұңғыш баланы әке-шешенің еншісі деп есептеп, солардың баласы санайтын-ды). Осылай Сырбаз жеңешемді бес жылдан соң қайта көрдім.

Сырбаз жеңешем маған бір түрлі ыстық көрінетін. Дүниедегі ең сұлу, ең сүйкімді, ең ақылды, ең қайырымды адам сияқты болушы еді маған.

Бізді көргеннен, жеңешем үйдің төбесінен түсіп, қарсы жүріп келіп, құшақтап, жылап, аймалап жатыр.

Бақанасқа келгелі, жүрген ортамды бөтенсініп, тосырқап жүрген мен, енді туыс жылы ортаға кіргендей болдым. Біздің ,соның ішінде менің Бақанасқа келгенімді ешкім айтпаса да, жеңешем жүрегімен сезіпті. Өз айтысына қарағанда, бір түрлі тағат тауып отыра алмай, «Кеудемді қуаныш кернегендей, далаға шығып, жол жаққа қарай бергім келді» дейді, асыл жеңгем!

Қойшы, әйтеуір, сол күні кешке қарай апам мен Көжек ағам келді. Үйге ауыл адамдары толып кетті. Дастархан жайылып, бидай шашылып, шала (өз шамасында) той жасалғандай болды. Сөйтіп, бес жыл өткенде, апам айтқандай, өз бауырларымының арасына қайта қосылып, өмірдің жана бір арнасына түскендей болдым.

1934 жылдан бастап ашаршылық зардабы азайып, елге береке кіре бастады. Сол береке Балқашта да көрініс бергендей... Ел есін жиып, ағайын-туыс, жегжат-жұраттарын іздей бастаған уақыт. Не деген бауырмашылдық десеңізші!

Біздің де аман екенімізді естіген Сырбаз жеңгем Көжек ағамыздың мазасын ала беріпті: «Соларды тауып ,ала кел»-деп. Сырбаз жеңгемнің «бұйрығымен» ағамыз іздеп, «Октябрьге» келіп, бізді алып қайтқан екен. Көжектің үйінде, сол

кезде, Тынық шешеміз, Ақбөпе, Аймұхамбет ағаларымыз, Бәкібала жеңгем, Дариға, Жәменке-балалары және Мамытбек деген Сырбаз жеңгемнің туған інісі тұрады. Солардың үстінде бізді алдырған. Не деген ізгі жүрек, неткен мейірбандық, неткен кеңдік десеніңші! Қазіргі заманның өзінде «өзіміз зорға отырғанда олардың керегі не, өз күндерін өздері көрер» дейтіндер табылып қалады. Сырбаз жеңгемнің бұл жасаған қайырымды ісі ерлікпен пара пар! Бастан өткерген қиындықтарға қарамастан бұл әрекетте елдік қасиет жатыр. Бауырмалдықтың асқақ көрінісі бұл!

Сол кездегі адамдардың адамгершілігін ашып көрсететін және мына оқиғаны айта кеткенді жөн көрдім.

Жұматай деген әпкеміз болды. Денелі қайратты болатын. Анау-мынау еркектеріне бой бере бермейтін. Барған жері-шегелек Бабаев Ахмет деген еді. Кәдімгі, қазақтың дәстүрі бойынша, айттырып құда түсіп дегендей, халық дәстүрімен тұрмысқа шықты. Күйеуі жасынан «күржік». Шамасы, әке шешелері олар дүниеге келмей тұрып, құда түсіп қойған болуы керек.

Ашаршылық кезінде олар да елмен бірге «Төске» ауған болатын. Ел есін жинай бастаған, 1934 жылы олар да басқалар сияқты елге қайтқан. Көлік жоқ.

Аштықтан жаңа ғана ес жиған, әлі қуаттана қоймаған адамдар көрпе-жастықтарын арқалап, әйтеуір, ілбіп жылжып отырады. Сол көштің ішінде біздің Жұматай әпкеміз де күйеуі Ахметті Қолындағы төсек орнымен қосып, арқалап алып, ілесіп отырады екен.

Ахмет-өзі кемтар, өзі аштықтан қатты бұралып, өздігінен жүре алмайтын халге келген. Аштықтан болатын іш ауыру меңзеп, қадам басқан сайын оны арқасынан түсіріп, дәретке отырғызып, тазалап қайта отырғызып, тазалап қайта арқалап-ауыр машахат, көріпті! Әпкеміз соның бәріне көніп, кәдімгі жас баласын күткен анадай әлпештеп, қас қабағына қарапты. Оны қасындағылар байқап келеді екен.

Бір күні Ахмет нашарлап, әпкеміздің жуынып-шайыуының өзі қиындап, мазасы кетіпті. Сонда қасында келе жатқан адамдар: «Әй, Жұмақтай, бұл байғұсты арқалап жүріп өзің өлетін болдың ғой. Бұл адам болудан кетті. Енді бір күн жүрсен сен өзің де қалден кетесің. Оданда бір суы бар жерге келгенде бір-екі күндік азығын қасына қойып, қалдыр. Алла жәрдем етіп, тірі қалса ауруынан жазылса келер, келмесе кетер» – деп, ақыл айтыпты. Сонда Жұматай әпкеміз: «Әй халайық, көтерсем мен көтеремін Сендердің нелерің кетті оған? Күржік те болса құдай қосқан қосағым емес пе?! Тірі кезінде тастап кетіп, құдай алдында кіналы болғым келмейді. Өлсе, арқамда жүріп өлсін. Қолымнан жерлеп, адамгершілік парызымды өтеймін. Аллаһ алдында арым таза болсын!»-деген екен. Сол әпкеміз Ахмет жездемізді елге аман-есен жеткізіп, аяғынан тұрғызып, одан-Қамбар, Сайлау деген екі ұл көріп, олар ер жеткен шақта, 1961 жылы қайтыс болды.

Пендешілік-ай, десеніңші! Сөйткен Ахметі соғыс жылдарында әпкемізді тастап, жас әйел алмақшы болып «желпініпті». Сонда әпкеміз «Ашаршылықта мен болмағанда өліп қалар едің ғой, сорлы-ау! Сол еңбегімді «аяқпен тепкізе» алмаймын. Мұныңды (желікпенді) қоймасаң аяғыңнан төсекке байлап, үйден

шықпайтындай етіп тастаймын»-деп, қорқытқан екен. Осы әңгімелерді елден естіген соң, 1950 жылдардың басында Бахбахты колхозына іссапармен барып, үйлерінде қонақ болып отырып, жездеме айтып беріп, «осы рас па?» дегенімде, ол байқұс: «Бәрі рас, әпкелеріңе өмірлік ризамын. Менің істеп жүргенім әпкелеріңе жасаған еркелігім ғой»-деп, кеңкілдеп, күлгені бар. Не деген адамгершілік, не деген адалдық, не деген парасаттылық десеңізші!

1936 жылдың наурыз айының аяғына таман «Бояулыдағы» елге қосылып, туған жер топырағына табанымыз тиді-ау, әйтеуір.

Балалар каникулы бітісімен, бұрынғы жерден ешқандай қағазым болмаса да, Сырбаз женешем «бір жыл болса да оқуынан қалмасын» деп, Бақанасқа ертіп келіп, аудандық білім бөліміне, барып жүріп, мені орналастырды. Соның арқасында оқудан қалмай, 4-ші класты бітіріп шықтым.

Оқу жылы бітіп, каникулге шығысымен, елмен бірге Бахбахтының сазының төменгі бітісінде «Шеңгелді Қарын» деп аталатын түбекте отырған ауылға келдік. Ол жердің екінші аты-«Ерқожанын мешіті». Сол жерде саманнан салынған бір бөлмелі там болушы еді. Сол Ерқожа (Нұрайдар Қожаның туысы) салдырған мешіт болған екен. Кейін құлап қалған. Сол маңда «Қашқынның тоғанынан» су алып, ауданның біраз колхоздары егін еккен.

Бір күні өзімен бірге ойнайтын Оразбаев Наурызбайдың шешесі Хатша апамыз: «Қарағым, үйге келіп тамақ ішіндер»-деп, шақырды. Далада ойнап жүрген балаға: «Тамақ ішіндер» деп, арнайы шақыру құрмет сияқты көрінеді екен.

Бардық, дастарханда шашылған бидай, шай қайнап тұр. Үйде Хатша шешемізден басқа ақ-сары қыз отыр. Шай ішіп болған соң біз кетуге айналғанда Хатша шешеміз: «Қарағым, Сейтжан, кішкене отыра тұр, айтатын әңгіме бар»-деп, тоқтатты. Әлі он үшке де толмаған менде қандай бөтен ой болсын отыра кеттім. Сондағы шешеміздің жылап отырып айтқаны:

- Қарағым Сейтжан, сенің әкеңмен мына отырған Қанапияның әкесі сендер тумай тұрып, айдалада кездесіп, төс қағыстырып, құда болған екен. Содан алдымен мен қыз туыппын, ол мына отырған Қанапия. Сен одан соң екі жылдан соң тудың, Қанапияның інісі Наурызбаймен жастысың. Уақыт өзгерді. Қазір біздің шал да, сенің әкең де жоқ. Заман болса ауыр. Қыз болса он беске келді. Ұстап отыруға болмайды. Рұқсатыңды бер, қарағым, Қанапия тұрмысқа шықсын. Құдай алдындағы қарызыңды кешір-деп, жанарына жас алғаны әлі есімде. Мен бұл әңгіме туралы шешемнен бұрын да естіген едім. Ойымда қалған болатын. Бірақ, үлкен кісіге табан астында не деп жауап беремін. Ондай шамам да жоқ. Төмен қараған бойы үйден шығып кеттім.

Ол әңгімені сол сәтте ұмытып, ойынға кірістім. Ол сөз сол жерде қалды. Ал, Қанапия кейінірек Мұсахан деген жігітке тұрмысқа шықты (он бес жасында). Ол соғыстан қайтпай қалды.

Өмірі «құдалық» жөнінде ешкімге сөз еткен емеспін. Тек қайтыс боларынан бір екі ай бұрын, олай-бұлай бола кетсе, ауыр болмасын «деген оймен, баласы Серікбайға шындықты айтып, шалдың (әкемнің) берген қалың малын «қарыз» демей, кешірім берейін»-деп, арнайы барып, «кешірім» еткенімді айттым. Сөйлеуге